

MONIKA EWA ADAMSKA*

ZABYTKOWE PLANTY MIEJSKIE W BRZEGU

MONUMENTAL PLANTY PARK IN BRZEG

Streszczenie

Pierwsze parki miejskie Śląska Opolskiego zaczęto zakładać w 1 poł. XIX wieku na terenach wyburzanych układów fortyfikacji stopniowo przekształcanych w zielen publiczną. W Brzegu, mieście lokowanym w połowie XIII w. na lewym brzegu Odry, likwidacja fortyfikacji nowożytnych rozpoczęła się na początku XIX wieku. Z inicjatywy władz miejskich założono promenady spacerowe, a w 2 poł. XIX wieku trzy parki składające się na brzeskie planty: park Nadodrzański, park Chrobrego i park Centralny o łącznej powierzchni ok. 15 ha. Planty miejskie o krajobrazowym charakterze otaczają stare miasto od północy, zachodu i południa, a ich układ odwzorowuje częściowo gwiaździsty narys dawnych fortyfikacji. W artykule scharakteryzowano poszczególne parki wskazując wartości stanowiące o ich atrakcyjności i indywidualności, określono również współczesne zagrożenia.

Słowa kluczowe: zielen publiczna, planty, Brzeg, Śląsk Opolski

Abstract

First public parks of Opole Silesia were established in the 1st half of the 19th century on the grounds of dismantled city fortifications gradually transformed into public green areas. Liquidation of early modern fortifications in Brzeg, the town founded in the 2nd half of 13th century on the left bank of the Oder, started at the beginning of the 19th century. At the initiative of municipal authorities promenades were realized and in the 2nd half of 19th century three parks, which constitute planty park, were founded. Park Nadodrzański, park Chrobrego and park Centralny has a total area of 15 hectares. Planty park of a landscape character surrounds the old town from the north, west and south and its layout reflects partially the former star-shaped fortifications. In the paper individual parks are characterized, their values which make them attractive and individual indicated along with contemporary threats.

Keywords: public green areas, planty park, Brzeg, Opole Silesia

* Dr inż. arch. Monika Ewa Adamska, Katedra Budownictwa i Architektury, Wydział Budownictwa, Politechnika Opolska.

1. Wprowadzenie

Pierwsze ogrody publiczne, przede wszystkim o funkcji spacerowo-wypoczynkowej, na szerszą skalę zaczęto zakładać w XIX wieku. Proces ten, związany początkowo tylko z regulacją miast i ich porządkowaniem, wkrótce stał się istotnym elementem planowania przestrzennego w miastach Europy. Ogrody publiczne zaczęły wywierać wpływ na obyczaje, życie i higienę życia mieszkańców miast¹. Wśród rozwiązań przestrzennych 1 poł. XIX wieku pojawiały się mieszane układy krajobrazowo-geometryczne, w 2 poł. XIX wieku przeważały jednolite układy krajobrazowe².

Wśród parków wpisanych do rejestru zabytków województwa opolskiego największa grupa, ponad 100 parków, wchodzi w skład założeń pałacowych i dworskich zlokalizowanych w większości na terenach wiejskich. Grupę zabytkowych ogrodów publicznych tworzą miejskie planty otaczające w różnym zakresie układy staromiejskie Brzegu, Byczyny, Kędzierzyna-Koźła, Nysy i Paczkowa oraz kilkanaście parków miejskich założonych w XIX i na początku XX wieku, m.in. w Kluczborku, Namysłowie, Opolu, Brzegu, Nysie i Prudniku.

2. Zakres opracowania, cel i stan badań

Problematyka niniejszego opracowania dotyczy trzech zabytkowych parków składających się na planty miejskie w Brzegu. W niniejszym artykule przedstawiono zarys historii ich powstania na tle innych miejskich ogrodów publicznych zakładanych na terenach wyburzanych układów fortyfikacji. Scharakteryzowano układy przestrzenno-funkcjonalne parków i tworzący je drzewostan. Oceniono stopień zachowania ich oryginalnych układów kompozycyjnych, wskazano walory stanowiące o indywidualnym charakterze i atrakcyjności plant oraz podjęto próbę określenia charakteru współczesnych zagrożeń i stopnia ich oddziaływania.

Zabytkowe parki miejskie województwa opolskiego stanowiące tematykę obecną w literaturze przedmiotu w ograniczonym zakresie, nie doczekały się opracowania monograficznego. Najwięcej informacji o tych obiektach dostarczają indywidualne opracowania ewidencyjne oraz studia konserwatorsko-historyczne miast, w których są zlokalizowane. Cenny materiał źródłowy stanowi zachowana archiwalna kartografia i ikonografia, dostarczając informacji o historycznym zagospodarowaniu parków. Dużo lepiej niż parki miejskie udokumentowane są parki wchodzące w skład zespołów pałacowych i dworskich przedstawione w albumach i opracowaniach monograficznych.

¹ L. Majdecki, *Historia ogrodów*, t. 2., PWN, Warszawa 2010, s. 312.

² *Ibidem*, s. 363-364.

3. Planty – miejskie ogrody publiczne

Planty to charakterystyczny dla XIX wieku typ ogrodu publicznego zakładanego na miejscu dawnych obwarowań, otaczający pierścieniem obszar układu staromiejskiego³. Cechy charakterystyczne plant to: miejsce ich powstawania – tereny dawnych fortyfikacji miejskich, układ w formie pierścienia lub jego części oraz sposób użytkowania – jako publiczne parki miejskie zarówno dla mieszkańców obszaru staromiejskiego, jak i terenów strefy zewnętrznej. Wzorcowym przykładem parku tego typu są Planty Krakowskie zrealizowane w latach 1820–1830 i uzupełniane w latach następnych⁴. Wytyczony układ parkowych alei wyposażano w nasadzenia zieleni wysokiej: kasztanowce, klony, lipy i jesiony. W kolejnych etapach program funkcjonalny parku uzupełniły miejsca dla wypoczynku, altany i kioski, wzniesiono szereg pomników. Zbliżoną historię powstania miały planty we Wrocławiu, stanowiące przełomowe rozwiązanie w otwieraniu się miasta na zewnątrz. W 1813 roku władze miejskie przekazały pod publiczne założenie parkowe teren o powierzchni 20 ha położony na lewym brzegu Odry. Projekt promenady zakładał rozbiórkę fortyfikacji, regulację zewnętrznej fosy miejskiej i przekształcenie jej w system podłużnych akwenów oraz wytyczenie ciągów alei spacerowych z towarzyszącymi szpalerami drzew. Akcentami przestrzennymi bulwarów Wrocławia były dawne bastiony przekształcone we wzgórza widokowe⁵. Wrocławską promenadę, łączącą cechy klasycystyczne z romantycznym programem, spełniała funkcje rekreacyjne i zdrowotne, dodatkowo stanowiła element natury w centrum miasta. W 2 poł. XIX wieku uzupełniono założenie parkowo-urbanistyczne promenady o dzieła architektoniczne i rzeźbiarskie nadające jej również funkcje reprezentacyjną i dydaktyczną⁶. Przemianom i zróżnicowaniu ulegał skład gatunkowy roślinności bulwarów, wprowadzano gatunki aklimatyzowane, również egzotyczne, tworzone klomby kwiatowe o ozdobnych formach. Cechy formalne wrocławskiej Promenady można odnaleźć w plantach miejskich Bremy, gdzie wyróżniającym się elementem układu kompozycyjnego jest zachowana dawna fosa w formie ciągu stawów. Po jej zewnętrznej stronie wytyczono ulicę o charakterze obwodnicy (ang. *Centrescarpe*), podobną do wrocławskiego Podwała⁷. Proces przekształcania terenów dawnych fortyfikacji w zespoły zieleni

³ N. Pevsner, J. Fleming, H. Honour, *Encyklopedia architektury*, przekład A. Dulewicz, WAiF, PWN, Warszawa 1997, s. 277.

⁴ L. Majdecki, *Historia ogrodów...*, *op. cit.*, s. 341. Planty Krakowskie o powierzchni ok. 35 ha obejmują średniowieczny układ staromiejski Krakowa pierścieniem o długości ok. 3 km.

⁵ I. Bińkowska, *Natura i miasto. Publiczna zieleń miejska we Wrocławiu od schyłku XVIII do początku XX wieku*, Muzeum Architektury we Wrocławiu, Wrocław 2011, s. 105-108.

⁶ *Ibidem*, s. 120-122.

⁷ *Ibidem*, s. 128. W Bremie planty miejskie otaczają z trzech stron ciągłym pierścieniem układ staromiejski, z czwartej granicę stanowi rzeka Wezera. Ich gwiazdzisty kształt odzwierciedla dawny zarys bastionowych fortyfikacji. Podobnie we Wrocławiu, pas zieleni linią łamaną wyznacza granicę średniowiecznego miasta położonego po drugiej lokacji na lewym brzegu Odry.

miejskiej i reprezentacyjne bulwary miał miejsce również w innych miastach niemieckich, m.in. w Hamburgu i Lubece. W stolicy Austrii Wiedniu powstał zespół urbanistyczno-ogrodowy, Ring wiedeński, obejmujący pierścieniem o o długości ok. 4 km układ staromiejski. Po obu stronach bulwaru ujętego kilkoma rzędami drzew założono miejskie parki oraz wzniesiono szereg gmachów użyteczności publicznej⁸.

4. Zabytkowe planty w miastach województwa opolskiego

Pierwsze założenia zieleni publicznej miast województwa opolskiego to parki-planty zakładane w XIX wieku na terenach likwidowanych systemów obwarowań i fortyfikacji otaczających układy staromiejskie Brzegu, Koźła, Nysy i Paczkowa.

W 2 poł. XVIII wieku większa część Śląska została włączona do Królestwa Prus. Pod rządami króla Fryderyka II Śląsk został objęty nową strukturą administracji i zarządzania, modyfikowano również system militarny. W Brzegu, Nysie i Koźlu, tworzących m.in. wraz z Głogowem i Kłodzkiem układ twierdz śląskich realizowano plan budowy nowych umocnień. W Brzegu rozbudowano XVI- i XVII-wieczne fortyfikacje nowożytnie otaczające zygzakiem wałów i fos kompleks murów średnio-wiecznych nadając im układ dziesięciobastionowy. W Koźlu, stanowiącym silną twierdzę zamykającą system obronny Odry, zlikwidowano wcześniejsze fortyfikacje austriackie budując nowy zespół obronny w kształcie sześcioramiennej gwiazdy. Pierwsze fortyfikacje nowożytnie Nysy powstały w wiekach XVI i XVII, w systemie bastionowym. Pod panowaniem pruskim nastąpiła kolejna rozbudowa układu obronnego Nysy-twierdzy według zasad szkoły staropruskiej. Częściowa likwidacja fortyfikacji Nysy, rozbudowywanych dalej w XIX wieku, rozpoczęła się w 1877 roku i trwała do lat 30. XX wieku⁹. Likwidacja kompleksu obronnego Brzegu rozpoczęła się na początku XIX wieku po zdobyciu twierdzy przez cesarza Napoleona Bonaparte. Twierdza Koźle pozostała niezdojta w trakcie wojen napoleońskich, a decyzja o jej likwidacji w 1873 roku umożliwiła dynamiczny rozwój miasta¹⁰.

Proces zakładania plant miejskich w Brzegu, rozpoczęty po zdobyciu twierdzy przez wojska napoleońskie i kontynuowany przez cały XIX wiek, stanowi przedmiot niniejszego opracowania i poddany jest w dalszej części odrębnej analizie. Planty miejskie w Brzegu zostały wpisane do rejestru zabytków województwa opolskiego 26 marca 1990 roku, nr rej. 243/90.

Planty miejskie w Koźlu założone w 2 poł. XIX wieku tworzą niezamknięty obwód zieleni o układzie sześcioramiennej gwiazdy, w kształcie dawnych bastionowych fortyfikacji lewobrzeżnych. Oś kompozycyjną parku stanowi główna aleja w formie linii łamanej, poprowadzona zgodnie z obwodem dawnego wału głów-

⁸ *Ibidem*, s. 341-344. Podobnie jak w Bremie, Ring wiedeński otacza układ staromiejski z trzech stron, granicę od północnego wschodu wyznacza kanał, uregulowane starorzecze Dunaju.

⁹ J. Pilch, *Leksykon zabytków architektury Górnego Śląska*, Arkady, Warszawa 2008, s. 133-134.

¹⁰ *Ibidem*, s. 85-88.

nego, której towarzyszą alejki o swobodnym rozplanowaniu i liczne egzemplarze starodrzewu. Planty miejskie w Koźlu zostały wpisane do rejestru zabytków województwa opolskiego: nr rej. 288/90 z dnia 31 stycznia 1990 roku.

Planty w Nysie założono na terenach rozebranych średniowiecznych murów miejskich. Układ pasa zieleni z główną promenadą, otaczający miasto od wschodu, południa i zachodu, jest czytelny na archiwalnych planach miasta. Część terenów fortyfikacji nowożytnych po południowo-wschodniej stronie miasta weszła w skład rozległego parku miejskiego założonego pod koniec XIX wieku. Współcześnie dawne nyskie planty, choć wpisane do rejestru zabytków, zachowane są tylko fragmentarycznie.

Wśród prezentowanych plant – ogrodów publicznych – na wyróżnienie zasługuje założenie w Paczkowie, niewielkim mieście położonym w południowo-zachodniej części województwa opolskiego, na Przedgórzu Sudeckim. Planty w Paczkowie, o powierzchni ok. 5 ha i kształcie owalnego pierścienia, założone zostały w poł. XIX wieku na terenach rozebranego zewnętrznego obwodu murów obronnych oraz fos poddanych niwelacji. Kamienne mury obronne regularnie rozplanowanego układu staromiejskiego Paczkowa, o kształcie wydłużonego owalu, wzniesiono w XIV wieku oraz rozbudowano o pierścień zewnętrzny w następnych wiekach. W wyniku zmian systemu prowadzenia wojen obwarowania utraciły swoje obronne znaczenie. Realizacja plant podzielona była na etapy, układ kompozycyjny ciągu spacerowego ukształtowano ostatecznie na początku XX wieku, a ostatecznie nasadzenia miały miejsce w latach 30. XX wieku. Planty w Paczkowie zrealizowano jako zamknięty pas zieleni, granicę kompleksu od strony układu staromiejskiego stanowił zachowany obwód wewnętrzny murów z basztami i wieżami bramnymi. Głównym elementem kompozycyjnym plant jest obwodowa główna aleja z układem ścieżek i polan. Zieleń wysoką tworzyły nasadzenia alejowe (lipa drobnolistna, lipa szerokolistna, kasztanowiec), drzewa komponowane w grupy oraz egzemplarze syngieltonowe. Obok gatunków rodzimych wprowadzano również introdukowane, m.in. miłorząb japoński, lipę amerykańską i cyprysika nutkajskiego. Układ kompozycyjny pierwotnego założenia zachował się w znacznym stopniu, w okresie powojennym uległ częściowo zmianom skład gatunkowy drzewostanu¹¹. Planty w Paczkowie zostały wpisane do rejestru zabytków województwa opolskiego: nr rej. 283/91 z dnia 10 stycznia 1991 roku. Wraz z zachowanym układem dawnych wewnętrznych murów miejskich stanowią one świadectwo ciągłości rozwoju przestrzennego Paczkowa i obowiązujących ówczesnie tendencji planistycznych.

5. Planty miejskie w Brzegu. Rys historyczny

Brzeg jest położony na lewym brzegu Odry, lokowany w poł. XIII wieku, w miejscu osady targowej słynącej z handlu bydłem i przewozów rzecznych. W układzie przestrzennym starego miasta zachowała się średniowieczna szachownicowa siatka

¹¹ F. Czyżowski, *Ewidencja Plant Miejskich w Paczkowie* (mps w WUOZ Opole), 1990, s. 2-5.

ulic oraz położony centralnie prostokątny rynek. O dawnej pozycji i zamożności miasta świadczą m.in.: renesansowy zamek Piastów Śląskich i ratusz oraz kościół pw. św. Mikołaja – jedna z większych bazylik gotyckich na Śląsku. Pod panowaniem pruskim Brzeg stał się ważną twierdzą graniczną na łuku Odry. Istniejący układ obwarowań rozbudowano otaczając miasta nowym pierścieniem fortyfikacji z dziesięcioma bastionami¹².

Decyzję o rozpoczęciu rozbiórki umocnień twierdzy brzeskiej podjął cesarz Napoleon Bonaparte po jej zdobyciu na początku 1807 roku. Proces likwidacji systemu fortyfikacji miejskich umożliwił rozwój przestrzenny Brzegu poza obrysem układu staromiejskiego. Od lat 20. XIX wieku tereny dawnej twierdzy, należące już do miasta, powoli przekształcano w miejskie planty. Koncepcja zagospodarowania ich jako zieleni publicznej powstała w 1 poł. XIX wieku, natomiast realizacja projektu prowadzona etapowo trwała do końca XIX wieku. Zewnętrzna granica plant miejskich pokrywała się z bastionowym zygzakowatym narysem dawnych fortyfikacji twierdzy brzeskiej. Początkowo inwestycja była finansowana ze środków miejskich, jednak gdy okazały się one niewystarczające, pozyskiwaniem dalszych funduszy zajęło się założone w 1844 roku Towarzystwo Upiększania Miasta¹³. Planty brzeskie zajęły tereny otaczające układ staromiejski miasta od południa, zachodu oraz północy i składały się z trzech założeń parkowych tworzących wspólnie fragment pierścienia wokół układu staromiejskiego (obecnie park Centralny, park Chrobrego i park Nadodrzański – il. 1). Od strony wschodniej część terenu została zagospodarowana już w 2 poł. XVIII wieku w związku z budową fryderycjańskich koszar.

Jednym z pierwszych działań przy zakładaniu plant, zrealizowanym w latach 20. XIX wieku było wytyczenie promenady spacerowej po zewnętrznej stronie układu fosy, o zygzakowatym przebiegu zgodnym z kształtem dawnego układu fortecznego. Promenadę, najstarszy kompozycyjny element plant, obsadzono lipami, w kolejnym etapie zagospodarowywano tereny w jej narożnikach wynikające z bastionowego narysu dawnych fortyfikacji. W latach 60. XIX wieku rozebrane zostały średnio-wieczne obwarowania miasta wraz z bramami, co umożliwiło dalsze formowanie poszczególnych układów parkowych¹⁴. Parkom nadano charakter założeń krajobrazowych o swobodnym układzie ścieżek, z elementami geometrycznej kompozycji (park Centralny). Każdy z parków wyróżniały cechy nadające mu indywidualny charakter i stanowiące o jego atrakcyjności: zróżnicowana konfiguracja terenu (park Chrobrego), dawna fosa przekształcona w system stawów i kanałów (park Chrobrego, park Centralny), sąsiedztwo rzeki i renesansowego zamku (park Nadodrzański).

Układy kompozycyjne parków wzbogacały z czasem starannie sytuowane pomniki i rzeźby parkowe nadające ich rekreacyjnym przestrzeniom reprezentacyjny charakter. W miejscach, gdzie planty dochodziły do placów i ulic miasta usytuowano pomniki

¹² J. Pilch, *op. cit.*, s. 28.

¹³ J. Ilkosz, A. Wodzińska, *Studium historyczno-urbanistyczne miasta Brzeg*, PKZ Wrocław (mps w WUOZ Opole), t. 5, 1986, s. 135-136.

¹⁴ F. Czyżowski, *Ewidencja plant Miejskich w Brzegu* (mps w WUOZ Opole), 1989, s. 6.

– monumenty o charakterze politycznym stanowiące pochwałę państwa pruskiego: całopostaciowe wizerunki cesarza Wilhelma I i kanclerza Otto von Bismarcka oraz monumentalny pomnik Germanii, personifikacja zjednoczonych Niemiec, poświęcony żołnierzom poległym w wojnie prusko-francuskiej. Wśród rzeźb parkowych wyróżniała się fontanna figuralna z przedstawieniem chłopca z łabędziem autorstwa Theodora Erdmanna Kalide.

Przedwojenne przewodniki po Brzegu promowały planty jako miejsce, w którym latem odbywały się koncerty, a zimą można było jeździć na łyżwach na stawie przystosowanym do funkcji miejskiej ślizgawki, gdzie znajdowały się miejsca zabaw dla dzieci oraz obiekty gastronomiczne¹⁵.

Z realizacją brzeskich plant wiąże się również wytyczenie tzw. ulicy „ringowej” (obecnie ulica Bolesława Chrobrego, dawniej niem. *Linden Strasse*). Brzeska ulica okrężna powstała w latach 60. XIX wieku, po rozebraniu średniowiecznych murów miejskich łączyła ulice wyprowadzające ruch z miasta w kierunku Wrocławia i Opola oraz place powstałe po likwidacji dwóch bram miejskich. Jej południowa strona, początkowo niezabudowana, obsadzona zielenią wysoką, tworzyła rodzaj promenady. W późniejszym okresie po zewnętrznej stronie ulicy sytuowano obiekty użyteczności publicznej¹⁶. Brzeska ulica „ringowa” swoją funkcją i zagospodarowaniem, choć w lokalnej skali, wpisywała się w XIX-wieczne tendencje przemian historycznych struktur urbanistycznych. Wzorcowym przykładem takich przekształceń jest przywołany już w artykule wiedeński Ring.

6. Układ przestrzenno-funkcjonalny plant miejskich w Brzegu

Brzeskie planty o łącznej powierzchni ok. 15 ha tworzą trzy założenia parkowe oddzielone od siebie głównymi ulicami miasta:

- część północno-zachodnią: park Nadodrzański (1890) położony pomiędzy placem Bramy Wrocławskiej a placem Nad Odrą,
- część zachodnią: park Chrobrego (1866) położony pomiędzy placem Bramy Wrocławskiej a ul. Armii Krajowej,
- część południową: park Centralny (1870) położony pomiędzy ulicami Armii Krajowej i Piastowską¹⁷.

Park Nadodrzański o powierzchni ok. 4 ha stanowi północno-zachodni odcinek plant. Został zrealizowany jako ostatnia część inwestycji przekształcania dawnych terenów brzeskich fortyfikacji w miejskie ogrody. Układ kompozycyjny parku zrealizowano na bazie projektu promenady nadodrzańskiej z 1846 roku o charakterze krajobrazowym. Aleje parkowe o kolistych liniach wyznaczają rozległe polany roz-

¹⁵ J. Ilkosc, A. Wodzińska, *op. cit.*, s. 137.

¹⁶ M.in. gmachy: sądu rejonowego (dawniej niem. *Landgericht*), Szkoły Podstawowej nr 3 (dawniej niem. *Gewerbehau, Volksschule*) oraz zespół brzeskiego więzienia.

¹⁷ F. Czyżowski, *Ewidencja plant miejskich w Brzegu...*, *op. cit.*, metryka parku, bs.

mieszczące pomiędzy Odrą a zamkiem Piastów Śląskich z grupami i kępami drzew na obrzeżach oraz drzewami syngieltonowymi. Atrakcyjny element przestrzenny parku stanowi dawna Brama Odrzańska przeniesiona tu w 1895 roku (il. 2). Późno-renesansowa budowla o kształcie portalu i płaskorzeźbionym detalu została wbudowana w wał ziemny dawnego bastionu, jej częścią jest platforma widokowa. Krajobrazowy charakter ogrodu podkreśla lekko zróżnicowana rzeźba terenu: zagłębiona główna polana, wał ziemny z platformą widokową, rozległe trawniki, taras zadrzewiony lipami, otwarcie na Odrę oraz miejsca do wypoczynku z widokiem na rzekę¹⁸.

Il. 2. Park Nadodrzański. Dawna renesansowa Brama Odrzańska przeniesiona na teren parku pod koniec XIX w. Fot. M.E. Adamska, 2014

Ill. 2. Nadodrzański Park. Former Renaissance Odrzańska Gate displaced into the area of the park at the end of the 19th century. Photo by M.E. Adamska, 2014

Urozmaiconą konfiguracją terenu odzwierciedlającą przebieg dawnej fosy wyróżnia się park Chrobrego o powierzchni ok. 5 ha, położony pomiędzy dzisiejszymi ulicami Wrocławską i Armii Krajowej. W części północnej parku utworzono staw przekształcając fragment fosy, w pobliżu którego powstała pergola. W południowej części parku pozostawiono odcinek fosy z jej skarpami i niewielkim ciekim wodnym. Ścieżki poprowadzono po skarpach i dnie dawnej fosy, dostosowując ich przebieg do rzeźby terenu. Tę część plant cechował najbardziej naturalny i malowniczy charakter.

W latach 70. XX wieku rozpoczęto zagospodarowywanie najbardziej na południe wysuniętego terenu dawnej twierdzy, położonego pomiędzy dzisiejszymi ulicami Armii

¹⁸ *Ibidem*, s. 20-23.

Krajowej i Piastowską. Park Centralny o powierzchni ok. 6 ha zrealizowano zgodnie z projektem rozbudowy południowej części miasta, rozszerzając środkową część założenia w kierunku południowym i przekraczając pierwotną granicę wyznaczoną lipową promenadą. W tej części kompozycję parku cechowało nawiązanie do układu geometrycznego, aleja w formie czwórliścia łączyła się z układem ścieżek o kształtach eliptrycznym, półkolistym oraz liniowym. W ten układ wkomponowano fontannę figuralną, o formie kolistej, z rzeźbą chłopca z łabędziem, w centrum czwórlistnego klombu usytuowano rzeźbę postaci kobiecej. Po stronach zachodniej i wschodniej geometrycznej części, wykorzystując dawną fosę, utworzono połączone kanałem dwa stawy: większy o zakrzywionym kształcie i i mniejszy wydłużony z niewielką wysepką (il. 3). Park Chrobrego, ostatecznie ukształtowany na przełomie XIX i XX wieku, otrzymał charakter miejskiego ogrodu służącego rozrywce i wypoczynkowi, a jego układ przestrzenny łączył cechy krajobrazowe z fragmentami rozwiązań geometrycznych.

III. 3. Park Centralny. Fragment ukształtowany na terenie dawnej fosy. Fot. M.E. Adamska, 2007

III. 3. Central Park. Part formed in the area of the former moat. Photo by M.E. Adamska, 2007

7. Stopień zachowania zabytkowego układu plant miejskich

Analiza stanu zachowania zabytkowego układu plant miejskich w Brzegu pokazuje, że powierzchnia i granice założenia jedynie w niewielu fragmentach uległy zmianom¹⁹. Oryginalna kompozycja poszczególnych parków jest w znacznym stop-

¹⁹ Można tak stwierdzić porównując współczesny plan Brzegu i plan historyczny z 1928 r.

niu czytelna, na szczególne wyróżnienie zasługuje aleja lipowa, najstarszy element zabytkowego ogrodu, poprowadzona na zewnętrznym obrzeżu dawnej fosy miejskiej, która zachowała swój przebieg na długości 1600 m, ubytki w lipowych szpalerach zostały w ostatnim okresie uzupełnione nowymi nasadzeniami.

Park Nadodrzański, choć utrzymał swój krajobrazowy charakter, uległ zmianom w zakresie kompozycji układu alei o kształtach łagodnych łuków. Wyróżniająca się w tej kompozycji rozległa polana została przecięta dwoma alejkami o odcinkowej formie, zanikła również forma wejściowego placyku przy placu nad Odrą, gdzie do 1945 roku akcent przestrzenny stanowił pomnik cesarza Wilhelma I.

Największym przekształceniom uległa kompozycja parku Chrobrego w wyniku lokalizacji w środkowej jego części amfiteatru, którego realizacja rozpoczęła się w latach 40. a zakończyła w latach 50. XX wieku. Amfiteatr zakłócił przebieg parkowych alei i układ cieków wodnych, zmienił ukształtowanie terenu w tej części parku, ponadto ogrodzenie obiektu wraz z przynależnym terenem skutkuje całkowitym jego wyłączeniem z kompozycji i przestrzeni parku. W okresie powojennym staw położony w zachodniej części parku otrzymał kamienne obrzeże w miejsce umocnień z faszyny, na części skarpy powstał taras widokowy, co zmieniło pierwotny charakter i nastrój tego miejsca. Inne nowe elementy zagospodarowania, m.in. betonowy mostek nad ciekim wodnym na dnie dawnej fosy, zostały właściwie skomponowane z pierwotnym zagospodarowaniem.

W układzie kompozycyjnym parku Centralnego zatarciu uległa forma klombu o geometrycznej formie czwórliścia, w którego centrum usytuowana była rzeźba dziewczęcej postaci, a współcześnie zlokalizowany jest plac zabaw. Ponadto brak w tym fragmencie parku krzewów i klombów kwiatowych, które podkreślałyby geometryczne rozwiązania tej części założenia. W parku Centralnym został odtworzony jeden z istniejących do 1945 roku na terenie plant miejskich pomników – fontanna figuralna przedstawiająca chłopca z łabędziem. Staw o łukowym kształcie, wynikającym z przebiegu dawnej fosy, w zachodniej części parku przylegającej do ulicy Armii Krajowej otrzymał podobnie jak ten w parku Chrobrego, kamienne obramienie oraz nową fontannę o przypadkowej formie.

Trójkątny skwer, który łączy parki Nadodrzański i Chrobrego zachował stare zadrzewienia i aleję lipową stanowiącą jedną z jego granic, jednak lokalizacja nowego pomnika poświęconego żołnierzom poległym w czasie II wojny światowej, w miejscu zburzonego pomnika Germanii, zatarła wcześniejszy układ dróg.

Ze zbiorczej inwentaryzacji materiału roślinnego wynika²⁰, że prawie 64% drzewostanu stanowią drzewa długowieczne, co zapewnia trwałość pierwotnych założeń parkowych. W nasadzeniach dominują gatunki rodzime (73%), pozostałe gatunki są introdukowane. Planty miejskie zawierają zróżnicowany skład gatunkowy drzew i krzewów. Podstawę drzewostanu stanowią: lipa szerokolistna i drobnolistna, klon pospolity, polny i jawor, buk pospolity, grab pospolity, olsza czarna, jesion wyniosły

²⁰ F. Czyżowski, *op. cit.*, s. 28-34.

oraz kilka gatunków i odmian dębów. Wśród gatunków egzotycznych wskazać można: miłorzęba dwudzielnego, katalpę pospolitą oraz metasekwoję chińską.

8. Współczesne zagrożenia

Zniszczenia i uszkodzenia omawianych zabytkowych ogrodów można podzielić na trzy kategorie²¹:

- wewnętrzne, związane z terenem ogrodów,
- zewnętrzne, wynikające z warunków otoczenia ogrodów,
- inne, wywołane sytuacją ogólną w określonym czasie.

Wśród przyczyn wewnętrznych zagrożeń, które można obserwować na terenie plant miejskich w Brzegu jest brak ciągłości opieki konserwatorskiej związany m.in. z ich wpisaniem do rejestru zabytków dopiero w 1991 roku. Obecnie planty wymagają zrealizowania kompleksowego programu rewitalizacji; elementy współczesnego wyposażenia parków są w złym stanie technicznym, również kondycja drzewostanu nie jest zadowalająca, wiele drzew wymaga zabiegów konserwacyjnych i pielęgnacyjnych.

Kolejnym zagrożeniem wewnętrznym jest wadliwa gospodarka, w wyniku której wprowadza się nowe elementy programu funkcjonalnego niezgodne z zabytkowym układem ogrodu. W przypadku plant w Brzegu to jeszcze niemiecka decyzja o lokalizacji amfiteatru na terenie parku Chrobrego skutkuje degradacją układu kompozycyjnego parku i wyłączeniem znacznego terenu z całości założenia. Również lokalizacje placów zabaw na terenach zabytkowych parków są niewłaściwe, takie jak realizacja placu zabaw na obszarze dawnej geometrycznej kompozycji w parku Centralnym stanowiącej pierwotnie reprezentacyjny fragment tego parku.

W związku ze specyfiką parków-plant polegającą na dużym udziale wody w układach kompozycyjnych, obecnej w formie stawów i innych elementów wodnych, ważna jest właściwa i uregulowana gospodarka wodna. W parku Centralnym wydłużony staw z wysepką znajdujący się po wschodniej stronie parku wymaga oczyszczenia i uregulowania. Brak takich działań powoduje wyraźne zamieranie rosnącej na wyspie zieleni wysokiej, źle wpływa na estetykę przestrzeni parku i może być szkodliwy dla fauny ogrodu. Deficyt uporządkowanej gospodarki spływami wód powierzchniowych w zróżnicowanej konfiguracji terenu plant oraz zły stan nawierzchni alei i schodów terenowych skutkują uszkodzeniami tych elementów i powstawaniem wydeptanych nowych przejść pieszych.

Lokalizacja trzech parków składających się na planty miejskie, położonych w zurbanizowanej tkance śródmieścia miasta, może powodować również zagrożenie wynikające z przyczyn zewnętrznych, z warunków otoczenia ogrodu. Stwierdzenie

²¹ L. Majdecki, *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, PWN, Warszawa 1993, s. 144-151.

takich zagrożeń wynikających z wpływu działalności gospodarczej, infrastruktury komunalnej czy skażenia atmosferycznego wymaga specjalistycznych badań.

Inne ogólne przyczyny zniszczenia i uszkodzenia zabytkowych parków wynikają z upływu czasu, klęsk losowych i żywiołowych, przemian tendencji artystycznych i teorii konserwatorskich. Analizując zagrożenia wywołane przyczynami ogólnymi, wpływ czasu powodujący zjawisko starzenia się jest czynnikiem uniwersalnym, dotykającym wszystkie ogrody zabytkowe. Następujące w czasie zmiany przynależności państwowej spowodowały w 1945 roku destrukcję brzeskich parków i zniszczenie elementów historycznego wyposażenia. Główne niebezpieczeństwo stanowią również żywioły i działania wojenne. W przypadku Brzegu, miasta położonego nad rzeką, niebezpieczeństwo stanowi możliwość wystąpienia powodzi, zwłaszcza dla położonego w bezpośrednim sąsiedztwie Odry parku Nadodrzańskiego. Działania wojenne skutkują przerwaniem opieki konserwatorskiej, grabieżami, burzeniem budowli ogrodowych i wycinką drzew. Po II wojnie światowej przestały istnieć wszystkie monumenty i rzeźby usytuowane w parkach-plantach w Brzegu²².

Spośród podstawowych prac konserwatorskich, które powinny zostać podjęte w celu eliminacji zagrożeń zabytkowej substancji plant miejskich w Brzegu wymienić należy przede wszystkim działania pielęgnacyjno-konserwatorskie oraz rewaloryzacyjne²³.

9. Podsumowanie

Park Nadodrzański, park Chrobrego i Park Centralny składają się na planty miejskie w Brzegu o łącznej powierzchni ok. 15 ha i stanowią powiązany układ terenów zabytkowej zieleni publicznej otaczający średniowieczny układ staromiejski. Brzeskie planty miejskie to krajobrazowe założenie o elementach rozwiązań geometrycznych i zachowanych w dużej mierze układach przestrzennych podkreślające swoim kształtem przebieg średniowiecznych oraz nowożytnych, bastionowych nowożytnych systemów fortyfikacji miasta realizowanych od XVI do XVIII wieku. Bastionowy narys dawnego zespołu obronnego Brzegu przeznaczonego w XIX wieku na zespół miejskiej zieleni został utrwalony w gwiaździstym układzie plant oraz wyznaczył w znacznym zakresie ich granice. Urozmaicona konfiguracja terenu oraz stawy – fragmenty dawnej fosy o malowniczej linii brzegowej to cechy brzeskich

²² Całopostaciowa rzeźba kanclerza Ottona von Bismarcka na kamiennym cokole, autorstwa Victora Heinricha Seiferta, odsłonięta w 1908 r. przy wejściu do parku Centralnego, zniszczona po II wojnie światowej i zastąpiona obeliskiem upamiętniającym trzydziestą rocznicę powstania LWP. Pomnik Germanii odsłonięty w 1873 r. w miejscu dawnej Bramy Wrocławskiej również zniszczono po II wojnie światowej, w latach 70. XX w. w tym miejscu zrealizowano Pomnik Zwycięstwa autorstwa Tadeusza Wencla. Kamień pamiątkowy poświęcony brzeskiemu haremistrzowi Wincentemu Mucha został odsłonięty w 2010 r. przy wejściu do parku Nadodrzańskiego, w miejscu dawnej lokalizacji usuniętego w latach powojennych monumentalnego pomnika cesarza Wilhelma I.

²³ L. Majdecki, *Ochrona i konserwacja...*, *op. cit.*, s. 151-155.

plant wynikające z przestrzennego ukształtowania historycznych bastionowych fortyfikacji. Atrakcyjność i indywidualność tego parku kształtują ponadto: zróżnicowany gatunkowo drzewostan oraz dostępność w tkance śródmiejskiej. Elementem powiązanim m.in. systemem przejść z plantami miejskimi w Brzegu jest ulica „ringowa” Bolesława Chrobrego otaczająca Stare Miasto i zrealizowana w 2 poł. XIX wieku w miejsce rozebranych średniowiecznych murów miejskich jako arteria komunikacyjna oraz reprezentacyjna promenada.

Planty miejskie w Brzegu stanowią świadectwo historycznych etapów rozwoju przestrzennego miasta oraz XIX-wiecznych tendencji planistycznych w kształtowaniu terenów zieleni publicznej na terenach likwidowanych fortyfikacji. Przestrzeń parków, choć wymagająca w różnym stopniu działań pielęgnacyjnych, konserwatorskich i rewitalizacyjnych, jest wartościową enklawą zieleni w mieście.

Zewnętrzna granica plant miejskich pokrywała się z bastionowym zygzakowanym narysem dawnych fortyfikacji twierdzy brzeskiej.

Literatura

- [1] Bińkowska I., *Natura i miasto. Publiczna zieleń miejska we Wrocławiu od schyłku XVIII do początku XX wieku*, Muzeum Architektury we Wrocławiu, Wrocław 2011.
- [2] Czyżowski F., *Ewidencja plant miejskich w Brzegu* (mps w WUOZ Opole), 1989.
- [3] Czyżowski F., *Ewidencja plant miejskich w Paczkowie* (mps w WUOZ Opole), 1990.
- [4] Ilkosz J., Wodzińska A., *Studium historyczno-urbanistyczne miasta Brzeg*, PKZ Wrocław (maszynopis w WUOZ Opole), t. 5, 1986.
- [5] Majdecki L., *Historia ogrodów*, t. 2, PWN, Warszawa 2010.
- [6] Majdecki L., *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, PWN, Warszawa 1993.
- [7] Pevsner N., Fleming J., Honour H., *Encyklopedia architektury*, przekład A. Dulęwicz, WAiF, PWN, Warszawa 1997.
- [8] Pilch J., *Leksykon zabytków architektury Górnego Śląska*, Arkady, Warszawa 2008.